

Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler : II. Abdülhamid'den II. Meşrutiyet'e

Mehmet Mert SUNAR*

93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sonucunda Balkanlardaki topraklarının büyük bir bölümünü kaybeden imparatorluğun yönetimi altındaki Hıristiyan nüfusun Müslüman nüfusa oranı giderek düşmüş, savaşın insanî felaketleri yüzünden gerek Balkanlardan gerek Kafkaslardan Osmanlı topraklarına dönük göçler Müslüman nüfusu daha da artırmıştı. Bunun en önemli sonuçlarından biri resmi söylemde artık geçerli olmadığı düşünülen Osmanlıcılık fikrinin yerini imparatorluğun Sünni İslam karakterini vurgulayan İslamcılığın almasıydı. İmparatorluğun Müslüman nüfusu içerisinde Türkler, Araplar, Kürtler ve Arnavutlar temel unsurlar olarak ortaya çıkıyor ve herbiri Abdülhamid rejiminin giderek kuvvetlenen Pan-İslamcı politikalarının hedefini oluşturuyorlardı.

Akademik yazında bugüne kadar II. Abdülhamid'in Pan-İslamcı politikalarının Araplar, Hindistan ve Uzakdoğu Müslümanları üzerindeki etkileri araştırmalara konu olduysa da bu politikanın imparatorluğun Araplar dışındaki Müslüman unsurları üzerindeki etkileri pek ilgi uyandırmamış görünüyor. Abdülhamid rejiminin İslamcı politikalarının belki de en büyük başarısını kaydettiği Kürt aşiretleri üzerindeki etkileri bunlardan biridir. Bu yazı ilk planda II. Abdülhamid yönetiminin Kürt aşiretlerine yönelik siyasetini inceledikten sonra bu siyasetin İttihat ve Terakki yönetimi altında devam edip etmediği sorusuna cevap arıyacaktır. Ancak II. Abdülhamid dönemi Kürt politikalarına geçmeden Osmanlı İmparatorluğunda Kürt aşiretleri ile Osmanlı merkezi

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü.

otoritesi arasındaki ilişkilerin tarihi süreç içindeki gelişimini ana hatlarıyla hatırlatmakta fayda var.

OSMANLI'DA DEVLET ve AŞİRET: GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlıların Doğu Anadolu'yu kontrolü altına alması Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi sancılı bir süreç içinde gerçekleşti. Osmanlılar bu süreç içinde gerek kendisi gibi bu bölgede hükümlük iddiasında olan Müslüman devletlerle gerekse mevcut konumlarını yitirmek istemeyen yerel beylerle uğraşmak zorunda kaldı. Fatih'in Akkoyunlu gücünü yoketmesini izleyen dönem Akkoyunluların yerine İran'da Safevi devletinin kuruluşuna ve bölgede Osmanlılara karşı ciddi bir rakip olarak doğmasına sahne oldu. Bölgede çoğunlukta olan Türkmenlerin Safevilerle aynı mezhepten olması Osmanlıları merkezden coğrafi olarak hatırı sayılır bir uzaklıkta olan bölgede güçlü bir hakimiyet kurabilmek için yerel müttefikler aramaya itti. Bu şartlarda Osmanlılar için aynı mezhebi paylaşımları Kürt aşiretleri ideal bir müttefik olarak ortaya çıktı. Zaten Safeviler 16. yüzyılın hemen başında Bağdat'tan Diyarbakıra kadar uzanan bir alandaki Kürt aşiretlerini kontrol altına almışlardı ancak Kürtlerin farklı mezhepten olan ve kendilerinden önceki Akkoyunluların merkezci uygulamalarını devam ettirme niyetinde olan Safevilere büyük bir sempati beslediği söylenemezdi (McDowell, 1996: 26). Sultan Selim Çaldıran'da (1514) giderek büyüyen Safevi tehlikesini bertaraf etmesinden sonra Osmanlı idaresini bölgede kalıcı kılmak amacıyla bazı önlemler alma yoluna gitti. Bilindiği üzere eski bir Akkoyunlu bürokrati olan İdris-i Bitlisi'ye bölgedeki Kürt hanedanlarını Osmanlılara bağlaması için geniş yetkiler verildi. Çaldıran Savaşı sırasında bölgedeki Kürt aşiretlerinin Osmanlılara lojistik destek verip vermediği konusunda şimdilik herhangi bir bilgi olmasa da savaş sonrası pek çok Kürt aşiretinin Osmanlı egemenliğini Safevilere tercih ettiğini biliyoruz. Bitlisi'nin çabaları sonucu Akkoyunlu ve Safevi yönetimleri altında güçleri iyice kırılan yerel hanedanlar daha önceki dönemlerde sahip olmadıkları imtiyazlarla güçlendiler. Bölgede nerdeyse feodal sisteme benzer bir düzen kuran Osmanlılar güçlü hanedanları iç işlerinde bağımsız *hükümet* adı verilen siyasi birimler altında yapılandırdı. Bunların yanında bölgede *Ekrad sancakları* ya da *yurtluk* ve *ocaklık* adı verilen ve yönetimi babadan oğula geçen sancaklarla birlikte merkezden kontrol edilen sancaklar da kurulmuştu (Bruinessen ve Boeschoten, 1988: 21). *Hükümetler* iç işlerinde bağımsızdılar ve vergi ödeme yükümlülükleri bulunmuyordu. Bunun yanında, timar sisteminin uygulanmadığı hükümetler sefer zamanında Osmanlı ordusuna istenilen miktar asker göndermekle yükümlüydüler (*Sofyah Ali Çavuş*, 1992: 19). *Yurtluk* ve *ocaklıklar* ile *Ekrad Sancaklarında* beylik babadan oğula geçmesine rağmen, buralarda diğer Osmanlı sancakları gibi tahrir yapılıyor ve timar sistemi uygulanıyordu (Göyünç, 1991: 277). Osmanlıların bu

farklı idari yapı ile bir yandan bölgedeki yerel nüfus ve beylerin sadakatini bir yandan da buraların tamamen merkezi kontrolden uzaklaşmamasını amaçladıkları iddia edilebilir. Her ne kadar gerek hükümetler gerekse yurtluklar iç işlerinde bağımsız olsalar da, yerel beylerin sahip olduğu özerklik merkez-taşra arasındaki güç dengeleriyle yakından ilgiliydi. Merkezi hükümet ve onu eyaletlerde temsil eden valiler çoğu zaman iç işlerinde bağımsız olan bu idari birimlerde yaşanan hanedanlar içindeki iktidar mücadelesinden yararlanıp merkeze en sadık olabilecek adayın beyliği elde etmesini sağlamak eğilimindeydiler. Merkezi otoritedeki zayıflamalar ise çoğu zaman yerel beylerin daha da güç kazanması ve iktidar alanlarını genişletmeye çalışmasıyla sonuçlanmaktaydı. Bunun yanında Hakkari emirleri gibi Osmanlı-Safevi sınırında bulunan Kürt aşiretlerinin beyleri ise genelde bu iki devlet arasında ikili oynayıp kendi iktidar alanlarını genişletme çabası içindeydiler (McDowell, 1996: 33).

Kısaca bu bölgedeki güç dengeleri ve idari yapı pratikte kağıt üzerinde görünenden çok daha karışık bir yapıya sahipti ve zaman içinde büyük değişiklikler göstermekteydi. Bu değişim 17. yüzyıl boyunca bölgedeki hükümet sayısında görülen değişikliklerden de anlaşılabilir. 1609'da 'Ayn-i Ali bölgedeki hükümet sayısının sekiz olduğunu belirtirken bu sayı 1631/32 tarihli bir belgede onbir olarak verilmekteydi.¹ Bundan yaklaşık yirmi yıl sonraki bir Osmanlı Kanunnamesi ise bu sayının 9 olduğunu belirtmektedir (*Sofyalı Ali Çavuş*, 1992: 19).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt hanedanlarının tarihini inceleyenler arasındaki genel eğilim bunları 'emirlik' olarak tanımlamak ve Osmanlı hakimiyetinin başlangıcından 19. yüzyıla uzanan süre içerisinde bu hanedanların emirlik statülerini sürdürdüklerini iddia etmektir. Yaklaşık üç asır boyunca güç dengelerinde ve idari yapıda yaşanan değişiklikleri pek dikkate almayan bu eğilimin asıl sebebi belki de bu alanda yapılan çalışmaların ve dolayısıyla elimizdeki bilginin azlığı olsa gerektir. Gerçekten de 17. ve 18. yüzyılların son döneme kadar Osmanlı tarihinin en az el değmiş dönemleri olması bu alandaki bilgilerimizin eksikliğinin ana sebeplerinden biridir.

19. yüzyıl itibarıyla Kürt aşiretlerinin durumu hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaya başlıyoruz. II. Mahmud döneminden başlayarak gerek arşiv belgesi gerek matbu kaynaklar olmak üzere bölgeki aşiretler hakkındaki belgeler zengin bir içerik kazanıyor. Bunun yanında 19. yüzyılın ilk yarısında Rus Çarlığı'nın bölgede yayılma planlarıyla birlikte Kürtler hakkında Ruslar tarafından gerçekleştirilmiş geniş kapsamlı akademik çalışmaların varlığına şahit oluyoruz. Yine bu yüzyılda II. Mahmud'un izlediği merkezileştirme politikaları Anadolu'nun diğer bölgelerinde hüküm süren

¹ Bu hükümetler Cizre, Palu, Eğil, Genc, Bitlis, Van, Mihrivan, İmadiye, Hazro olarak belirtiliyor: Ayn Ali Efendi, 1979: 30-31. 1631/32'deki hükümetler için bkz. Turan, 1961: 205.

ayanlar gibi Kürt hanedanlarının da teker teker ortadan kaldırılmasıyla sonuçlandı. 1820'lerin başında imparatorluğun batı bölgelerindeki ayânların çoğunun gücünün kırılmasının ardından merkezi hükümet dikkatini doğu bölgelerine çevirdi. Merkezi gücün uzun süredir içine düştüğü bunalımdan doğan boşlukta imparatorluğun doğu bölgeleri yerel hanedanlar, aşiretler ve eyalet valileri arasındaki iktidar savaşına sahne olmaktaydı. 1826'da Sivas valisi Gözlüklü Reşit Paşa doğu bölgelerindeki yerel beyleri ortadan kaldırıp yerlerine devlet tarafından atanacak görevlileri getirmek üzere bir sefere düzenledi ancak bu sefer Mısır'da Mehmed Ali meselesinin ortaya çıkmasıyla yarıda kaldı ve merkezi hükümetin amaçladığı sonuca ulaşamadı. Mehmed Ali'nin ordularıyla Osmanlılar arasında yapılan savaşlarda yerel Kürt beylerinin Mısır ordularına lojistik destek verdiğine dair iddialar varsa da henüz bunları doğrulayacak her hangi bir kanıtı sahip değiliz (Celil, 1992, s. 92). Yine de Kürt beylerinin Osmanlılara yardım etmektense bir bekle gör politikası ile savaşların galibinin belli olmasını bekledikleri ileri sürülebilir. Mehmed Ali'nin orduları karşısında alınan yenilgiler ve bunları takip eden uluslararası kriz aşıldıktan sonra merkezi yönetim Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgelerinde doğrudan doğruya bir yönetim kurma çabalarından vazgeçmemiş ve 1836'da tekrar harekete geçmiştir.

19. yüzyılın başlarında Bahdinan, Soran, Baban ve Botan bölgedeki başlıca hanedanları oluşturuyorlardı. Bunlar arasında Ravanduz'daki Soran ve Süleymaniye'deki Baban hanedanlarının ortaya çıkışı diğerlerine göre daha yeni sayılabilir. Soran hanedanının başındaki Mir Muhammed için merkezi otoritenin zayıflaması iktidar alanını genişletmek için uygun bir ortam hazırlamış, Ravanduz hakimi İran'ın da desteğiyle 1823 ile 1833 arasında Süleymaniye ve İmadiye'deki Kürt hanedanlarının gücünü zayıflatıp buraları kendi yönetimine almıştı (Sykes, 1988: 220). Aslında Mir Muhammed bir anlamda buralardaki yerel hanedanları zayıflatarak devletin merkezileştirme çabalarına hizmet etmişti. Mısır krizi atlatılır atlatılmaz Reşit Mehmet Paşa tekrar bölgeye hareket etmiş, Ravanduz hakimi Mir Muhammed de Osmanlı ordusuyla herhangi bir çatışmaya girmektense teslim olmayı kabul etmişti (McDowell, 1996: 43-44, Minorsky, 1954: 462). Böylece Osmanlı merkezi yönetimi bir hamlede Ravanduz, İmadiye ve Süleymaniye hanedanlarını ortadan kaldırma fırsatını bulmuştu. Reşit Mehmet Paşanın seferlerinde ele geçirilen Kürt beylerinin bir çoğu aileleri ile birlikte Balkanlara sürgüne gönderildi (Ahmed Lütfi, 1302: V, 28).

Osmanlı merkezi yönetiminin doğu bölgelerinde uygulamaya çalıştığı merkezileştirme politikası ister istemez uzun bir sürece yayılmıştı. Reşit Paşa'nın 1834-1836 yıllarındaki seferlerinde bölgedeki bazı hanedanlara dokunulmamış, mesela Cizre mütesellimi Bedirhan Bey ve Hakkari'deki Nurullah Bey gibi Kürt beyleri yerlerinde bırakılmıştı. Bunun en önemli sebeplerinden biri merkezi yönetimin doğu bölgelerinde

yaygın bir isyana yol açmamak kaygısıydı. Bunun dışında devlet yerel hanedanlar arasındaki rekabetten yararlanarak bazı hanedanların bu seferlerde orduya yardımını ve işe sağlamasını da amaçlamış olabilir.²

Kürt aşiretleri üzerinde Osmanlı merkezileşmesinin ikinci aşaması Tanzimatın ilanından sonraya rastlamaktadır. Tanzimatın ilanı ile birlikte devletin modernleşme ve merkezileşme çabalarının ivme kazanması imparatorluğun değişik bölgelerindeki yerel unsurların tepkisiyle sonuçlandı. Tımar sisteminin kaldırılması, devletin tamamen merkezileşmiş bir vergi toplama ve askere alma sistemini uygulamaya koymak istemesi Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki yerel eşrafın ve aşiret beylerinin direnişini beraberinde getirdi.³ Merkezi otoriteye karşı direnebilecek bir durumda olduğu düşünülen Cizre mütesellimi Bedirhan Bey bu hoşnutsuz grupların ilgi odağı haline geldi. Bölgeden merkeze gönderilen resmi bir raporda Bedirhan Bey'in etrafında toplananların arasında yerel eşraf ve eski tımar sahiplerinin yanında bazı devlet memurlarının da sayılması bu yeni uygulamalara karşı hoşnutsuzluğun boyutlarını göstermesi açısından ilginçtir (Ahmed Lütü, 1302: V, 474-475). Bedirhan Bey başından beri merkezi otoritenin tepkisini çekmemeye çalışsa da bu gelişmeleri yakından izleyen devletin bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için fırsat kolladığı düşünülebilir. 1843'den 1847'ye kadar olan sürede Bedirhan Bey'in bölgedeki Nasturileri hakimiyeti altına alma çabalarının Büyük Devletlerin tepkisini çekmesi ve bunun Osmanlı dışişleri için bir krize dönüşme noktasına gelmesi muhtemelen Osmanlı hükümetinin harekete geçmesini çabuklaştırmıştır (Bourne ve Watt, 1985: 271-279). 1847'de Osman Paşa komutasında bölgeye gönderilen kuvvetlerin kısa süren bir kuşatmadan sonra Bedirhan Bey'i teslim olmaya ikna etmesi bölgedeki son büyük Kürt hanedanının da ortadan kaldırılması anlamına geliyordu (Ahmed Lütü, 1302: V, 142-144).

Merkezi otorite açısından bakıldığında, hükümet büyük hanedanları ortadan kaldırmasına rağmen, mali sıkıntılar, coğrafi faktörler ve dış krizlerin etkisiyle bölgede tam bir merkezi yönetim kurmayı başaramadı. Devletin ömrünü uzatmak amacıyla uygulanmaya çalışılan merkezi vergi toplama ve askere alma politikaları bölgede değer bir başarıya ulaşamadı.

Bunun yanında anılan hanedanların ortadan kaldırılması bölgede bir otorite boşluğunu da beraberinde getirdi. Bu otorite boşluğu küçük aşiret beylerinin yanında tarikatların ve şeyhlerin gücünün artmasına uygun bir ortam hazırladı. Özellikle bu tarihlerde ortaya çıkan bazı şeyh aileleri hem zenginlik hem de güç bakımından bölgede söz sahibi olabilecek bir konuma geldiler (Olson, 1989: 4).

2 Örneğin 1838'de Osmanlı ordusunun bölgede giriştiği yerel beylerin ortadan kaldırılması çabalarında Bedirhan Bey Osmanlı güçlerine yardımda bulunmuştu. Moltke, 1872: 234.

3 Aslında bu uygulamaların imparatorluğun değişik bölgelerinde benzer tepkiler doğurması dikkate değer. Örneğin bu uygulamalara Balkanlarda gösterilen tepkiler için bkz. İnalçık, 1992.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ: UZLAŞMA ve ENTEGRASYON ÇABALARI

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde birbirini izleyen iç ve dış sorunlar sonucu artık ömrünü tamamen doldurmuş bir görüntü çiziyordu. Avrupa'da 1870'lerin başında patlak veren ekonomik kriz sonucu dış borçlarını ödemek için tekrar dış borç bulamaz hale gelen imparatorluğun artık borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesinin Avrupa komuoyundaki olumsuz etkileri, Bulgaristan'daki karışıklar ve hemen ardından gelen 93 Harbi ve sonucundaki toprak kayıpları, Sultan 'Abdülaziz'in bir darbeyle tahtan indirilmesinden Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamid'in tahta geçmesine kadar olan dönemdeki iç siyasi belirsizlik hep bu görüntüyü pekiştiren etmenlerdi. Bu problemlere 93 Harbi sonrasında imparatorluk içinde giderek kuvvetlenen Ermeni milliyetçiliğini de eklersek, Osmanlı Devletinin karşı karşıya kaldığı zor durum hakkında belli bir fikir vermiş oluruz.

Bütün bu şartlar altında imparatorluğu ayakta tutabilmek II. Abdülhamid Rejimi'nin temel sorununu oluşturuyordu. Dönemin yönetici eliti bunu sağlayabilmek için geleneksel yöntemlerin yanında çoğunlukla Avrupalı devletlerden ödünç aldığı yeni metod ve taktiklere başvurdu. Özellikle Osmanlı devletinin kuruluşundan bu yana merkezi yönetimin halk gözündeki en kuvvetli meşruiyet aracı olan İslam ve islami kavramlar artık nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu imparatorlukta Abdülhamid yönetiminin sık sık başvurduğu kaynaklar oldu. Bu doğrultuda II. Abdülhamid Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'daki tarikat şeyhleri üzerinde nüfuz kurmak için halife kimliğinden yararlandı. Bunun yanında bölgede var olan durumu gerçekçi bir biçimde gözden geçiren Osmanlı yönetimi, merkezi idarenin zayıf düştüğü durumlarda devamlı uyguladığı geleneksel bir politikaya başvurarak, bölgedeki hakim güçleri merkezi otoriteye baş eğdirmeye çalışmaktansa bunları kendi sistemi içine alıp eritme yoluna gitti.

Aslında Abdülhamid'in Kürt aşiretlere yönelik politikalarında bölgedeki başlıca iki grup hedef alınmaktaydı. Bunlardan ilki yukarıda değinilen tarikat şeyhleri, diğeri ise bölgedeki hanedanların ortadan kaldırılmasından sonra giderek güç kazanan aşiret liderleriydi. Abdülhamid bürokrasisinin temel amacı bölgedeki bu iki grubun Halife-Sultan'a olan bağlılığını güçlendirmektir.

Bir önceki bölümde de vurgulandığı üzere 19. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde izlenen merkezileştirme politikalarının sadece büyük hanedanların ortadan kaldırılmasıyla sınırlı kalıp, merkezi yönetimin istediği gibi bir otorite kuramaması bölgede bir iktidar boşluğunun doğmasıyla sonuçlanmıştı. Bu ortamda tarikat şeyhleri ve aşiret liderleri yerel nüfus üzerinde etkili ve söz sahibi gruplar olarak ortaya çıktılar. Kürt aşiretleri arasında çatışma ve kan davalarının yoğun

oluşu ve bu çatışmaların ancak şeyhlerin dini nüfuzu kullanılarak sona erdirilebilmesi ya da bir süre için durdurulmasında onların oynadığı aracılık rolünün şeyhlere bir siyasi güç ve itibar kazandırdığı ileri sürülmektedir (McDowell, 1996: 50-52. Bruinessen ve Boeschoten, 1988: 232-234). Bunun yanında Osmanlı idaresinin, başından beri merkezi otoriteye sadık olan ve Sultan-Halife kimliğine olan bağlılıklarından dolayı aşiret reislerinden daha kolay idare edilebileceklerini düşündüğü şeyhlerin güç kazanmasına ses çıkarmamış hatta desteklemiş olduğu düşünülebilir (Olson, 1989: 4).

1858 Arazi Kanunnamesi'ni izleyen süreç genelde aşiret liderlerinin ve tarikat şeyhlerinin avantajına işlemiş, zaten merkezi otorite ve yerel bürokrasi ile yakın ilişkilerde bulunan bu gruplar kısa sürede zengin toprak sahipleri haline gelmişti.⁴ Bu konuda çarpıcı bir örnek 1847'de Bedirhan Bey'in ve onun Hakkari'deki müttefiki Nurullah Bey'in aileleriyle sürgüne gönderilmesinin ardından Yüksekvalı Şeyh Seyyid Taha ailesinin yükselişidir. Şeyh Taha Osmanlı idaresiyle Bedirhan Bey arasında aracı rolü üstlenmiş ve onun teslim olmasında önemli rol oynamıştı (Sevgen, 1969: 41). Şeyh Taha daha sonra kendine merkez olarak Şemdinli'yi seçmiş ve etraftaki küçük aşiret liderlerini etkisi altına alarak bölgede gücünü arttırmıştı. Aynı şeyh ailesi II. Abdülhamid döneminde de hatırı sayılır bir güce ve zenginliğe sahip olmayı sürdürmüştü.

II. Abdülhamid'in yaptığı bir anlamda kendinden önce başlamış olan bir süreci kontrol altına almak ve şeyhlerin bağlılığını kendi şahsına yöneltmek oldu. Sultan imparatorluk sınırları dışındaki Müslümanlar arasında ve imparatorluk içinde Araplar üzerinde nüfuz kurmak için şeyhler ve tarikatlardan yararlanma politikasını imparatorluğun Kürt nüfusu üzerinde de kullandı.

Abdülhamid yönetiminin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki tarikat ve şeyhlerle olan ilişkisi hakkında Yıldız Sarayı Arşivlerinde pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerden II. Abdülhamid'in özellikle şeyhlerin tekke ve tarikatları için yaptıkları yardım taleplerini geri çevirmemeye dikkat ettiği, imparatorluğun içinde bulunduğu mali sıkıntılara rağmen az miktarlarda da olsa bu talepleri karşılamaya çalıştığı görülmektedir.⁵

4 Örneğin Abdülaziz döneminde Süleymaniye şeyhleri dikkate değer miktarda araziye kendi mülkiyetlerine geçirebilmişlerdi. Abdülhamid döneminde aynı ailenin başındaki Şeyh Said bizzat payıtahtı ziyaret ederek sultanla görüşmüştü. Abdülhamid'in aynı şeyhi İrandaki Sünni Kürt aşiretleri arasında propaganda yapmak için kullandığı da iddia edilmiştir. Nikitine, 1956: 215.

5 Bunun bazı örnekleri için bkz. BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat [Bundan sonra: Y.MTV] 77/29, 9 Şevval 1310/26 Nisan 1892. Palu Şeyhi'nin arzı üzerinde Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'nın değerlendirmesi; Y. MTV 112/22 Hakkari Şeyh Abdülhalim'den Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya, 2 Receb 1312/30 Aralık 1894; Y. MTV 222/30, 7 receb 1319/20 Ekim 1901. Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'nın Şeyh Abdullah Efendi'nin arzı hakkındaki değerlendirmesi.

Devlet tarikat şeyhlerinin yerel halk üzerindeki otoritesine bölgede kendi meşruiyetini sağlamanın yanında, daha pratik gereksinimler için de başvurabiliyordu. Şeyhlerin aşiretler arasındaki kan davaları ve çatışmaları durdurmadaki rolünü iyi bilen Osmanlı idarecileri bölgede asayişin sağlanması amacıyla da şeyhlerin aracılığına başvurabiliyorlardı. Bir anlamda devlet şeyhlerin ve tarikatlerin aşiretler üzerindeki etkisine bunlara gerektiğinde mülki otoriteye yardım rolünü verebilecek kadar güvenmekteydi. Bununla ilgili ilginç bir örnek İmadiye bölgesinde Pervari ve Tiyari aşiretleri arasında süregelen kan davasının halledilmesinde Osmanlı idarecilerinin buradaki Nakşi şeyhinin aracılığına başvurmasıdır. İlk anda sıradan görünen bu olayı daha da ilginç kılan Nasturi olan Tiyarilerin Müslüman bir tarikat şeyhinin aracılığını kabul etmesiydi.⁶ Her ne kadar şeyhin ve Van valisinin aracılığı ile yapılan barış kısa sürmüşse de devlet askeri tedbirlerin yanısıra birlikte bir kez daha şeyhin aracılığına başvurmakta sakınca görmemişti.⁷ Burada dikkati çeken diğer bir nokta devletin askeri güç kullanımını en son çare olarak görmesiydi. Abdülhamid yönetimi yerel halkı ve aşiret liderlerini kendine yabancılaştırabilecek bu tip hareketlerden mümkün olduğunca sakınmaya çalışıyordu.

Aşiret liderleri Abdülhamid yönetiminin bölgeye yönelik politikalarında diğer önemli grubu oluşturuyordu. Devlet yerel halkın merkezi yönetime bağlılığını sağlamanın yolunun aşiret liderlerinden geçtiğinin farkındaydı. 1878 Berlin Antlaşması'nı izleyen süreçte Balkanlar gibi giderek kaynamaya başlayan Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerini kontrol altına almak ve Ermeni ayrılıkçılığının önüne geçmek Osmanlı idaresinin ana kaygıları idi. II. Abdülhamid Kürt aşiret liderlerine yönelik politikalarında selefleri olan II. Mahmud ve Abdülmecid'in sert tedbirlerinin aksine geleneksel uygulamaları tercih etti. Aşiret liderlerini ortadan kaldırıp bölgede merkezi yönetimi doğrudan uygulamak yerine aşiret liderlerini Osmanlı idari sistemine entegre etme yolunu seçti. Bu aslında Osmanlı idaresinin merkez-taşra ilişkilerinde uzun süredir tercih ettiği bir yöntemdi. Osmanlı merkezi yönetimi kendisine isyan eden ve direniş gösteren yerel unsurları kendi sistemi içine alabilme esnekliğini daima korumuştur. Bu yüzden ilk başlarda merkezi yönetim tarafından kanun dışı ve asi olarak ilan edilen kimselerin belli bir süre sonra taşrada paşa ve benzeri ünvanlarla Osmanlı mülki idaresinin uygulayıcıları olarak karşımıza çıkması çok da şaşırtıcı değil. Osmanlı idaresinin bu esnekliğinin aslında bir zayıflıktan çok imparatorluğun ömrünü uzatan bir özellik olduğu da pekala iddia edilebilir.

Abdülhamid yönetimi de bu yolu izleyerek aşiret liderlerini Osmanlı idari sistemi

6 Y. MTV 35/141, 29 Safer 1306/4 Kasım 1888. Derviş Paşa'nın Tiyari ve Pervari aşiretleri arasındaki çatışma hakkındaki raporu.

7 Y.MTV 41/105 Van Valisi Halil Paşa'dan Yıldız Sarayı'na, 3 Cemaziyelevvel 1307/26 Aralık 1889.

içine almaya çalıştı. Merkezi yönetimin bu amaçla Hamidiye Alayları olarak bilinen bir düzenlemeye gittiği iyi bilinen bir konudur. Rus ordusundaki Kazak birliklerini örnek alarak kurulan bu alaylar bölgedeki aşiretlerden oluşacak ve alayların kumandası aşiret beylerinde olacak, ancak yanlarında ordudan kendilerine nezaret etmek için gönderilen zabıtlar bulunacaktı. Bunun yanında aşiret beyleri oğullarından birini süvari zabiti olarak yetiştirilmek üzere İstanbul'daki askeri okula gönderecekler, bunlar da eğitimlerinin bitiminde bu alaylarda görev alacaklardı. Ancak aşiretler açısından bu alaylara katılmanın en önemli sonucu, alaylara asker veren aşiret mensuplarının askerlik hizmetinden ve bazı vergilerden muaf tutulmasıydı. Bunun yanında Hamidiye Alayları mensupları işledikleri her hangi bir suçtan dolayı ancak askeri mahkemelerde yargılanabilecekti. Verilen bu imtiyazlar sebebiyle aşiret reisleri Hamidiye Alaylarına katılma konusuna büyük ilgi gösterdiler. Hatta esas olarak Sünni aşiretleri kapsayan alaylara katılmak için bazı Yezidi ve Alevi aşiretleri de başvuruda bulundu. Belli ki alaylara katılan aşiretlerin dışarıda kalan aşiretler üzerinde üstünlük sağlayacağı düşüncesi Yezidi ve Alevi aşiretlerinin bu hareketlerinde önemli rol oynamıştı.⁸

Kağıt üstünde amacı Kürt aşiretlerini disiplin ve kontrol altına almak olan bu uygulama söz konusu aşiretlerin mülki idarenin kontrolünden iyice çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Bazı aşiret reisleri kendilerine verilen bu imtiyazları yerel halk üzerindeki kontrol ve baskılarını arttırmak ya da Hamidiye Alaylarına mensup olmayan rakip aşiretleri bastırmak için kullanma yoluna gitmişlerdi (Duguid, 1973: 147. Fırat: 1948: 125-126). Yerel mülki idarecilerin Hamidiye Alaylarının başındaki aşiret reislerinden

Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayları'na katılmak isteyen Yezidi ve Alevi aşiretler hakkındaki değerlendirmesi 19 Mart 1307 (31 Mart 1891) Y. MTV 61/18

8 Devlet tarafından bu aşiretlerin başvuruları Hamidiye Alaylarının Sünni aşiretlerden oluştuğu gerekçesiyle reddedilmişti. Y. MTV 61/18, 4. Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa'dan Yıldız Sarayı'na, 8 Ramazan 1309/7 Nisan 1891.

ısrarlı şikayetleri karşısında temel amacı aşiretlerin merkezi yönetime sadakatini sağlamak olan Yıldız Sarayı sessiz kalmayı tercih etmiş çoğu zaman da aşiret liderlerinin yanında yer almıştır.⁹

Gerçekten de 93 Harbi sonrası dönemde doğu vilayetlerini hem büyük güçlerin müdahalelerinden hem de Ermeni ayrılıkçı hareketinden korumaya çalışan Yıldız Sarayı sadakatlerini kazanmak için büyük uğraşlar verdiği aşiretleri kendisine yabancılaştırmamaya dikkat ediyordu. Bu açıdan Hamidiye Alaylarını devletin bölgede bir güvenlik veya istikrar amacını güdererek kurduğu ve sonuçta bu düzenlemenin başarısız olduğu fikri pek mümkün gözüküyor. Yıldız'ın temel amacı aşiret reislerini doğrudan merkezi hükümete daha da doğrusu Sultan-Halife'ye bağlamak ve bölgeye herhangi bir dış müdahale veya patlak verecek bir Ermeni ayaklanması durumunda aşiretlerin Osmanlı idaresinin yanında yer alması için müsait zemini hazırlamaktı.

Özetlersek, II. Abdülhamid yönetiminin temel kaygısının 93 Harbi sonrası imparatorluğun yaşamını sürdürebilmesi için dayanabileceği Müslüman unsurları kazanmak ve onların kaderlerini imparatorluğun kaderiyle birleştirmelerini sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Abdülhamid bürokrasisinin Arnavutlara, Araplara ya da örneğini verdiğimiz Kürt aşiretlerine karşı izlediği politikalarda hep bu amacın izlerine rastlıyoruz. Bu dönemde devlet tarafından İslama neredeyse bir çeşit resmi-milliyetçilik işlevi yüklenmeye çalışılması bu kaygının sonucuydu. Bu duyarlılıkların sonucu olarak Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki Kürt aşiretleri II. Abdülhamid yönetiminde karşılarında II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerindeki aksine çok daha müsamahakar bir devlet buldular. II. Abdülhamid'in bu uygulamalarının temelde amacına ulaştığı, bu dönemde gerek aşiret reisleri gerekse tarikat şeyhlerinin padişahın kişiliğinde imparatorluğa duydukları bağlılığın arttığı ve bu unsurların imparatorluğa entegrasyonu konusunda kayda değer başarılar sağlandığı ileri sürülebilir.

İTTİHAT ve TERAKKİ DÖNEMİ: YENİDEN AŞİRET SORUNU

II. Meşrutiyet'in ilanı ve onu izleyen 31 Mart Vakası sonucu II. Abdülhamid'in tahtan indirilişini izleyen dönem Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesi açısından yeni bir aşamayı oluşturur. Abdülhamid rejimi ile İttihat ve Terakki yönetimi arasında ne dereceye kadar bir devamlılıktan veya kesintiden söz edilebileceği sorusu tartışmaya açık ve incelenmesi gereken bir konu olarak durmaktadır. Ancak merkezi yönetimin

⁹ Urfa ve Rakka bölgelerinde yerleşmiş olan Millî aşiretinin reisi İbrahim Paşa bunun en çarpıcı örneğini teşkil etmektedir. Yerel mülki idarenin kanunsuz davranışları sebebiyle ısrarla mahkeme edilmesini istediği İbrahim Paşa konusunda Abdülhamid bir türlü olumlu cevap vermemiş, yapılan bütün şikayetler sonuçsuz kalmıştır. Bu şikayetler hakkında bir kaç örnek için bkz. Y.MTV 165/98, 22 Rebiyyülevvel 1315/21 Ağustos 1897; Y. MTV 281/38, 8 Muharrem 1323/15 Mart 1905.

taşradaki uygulamaları açısından bu iki dönem arasında gözle görülür farkların olduğu kesindir. II. Meşrutiyet'in ilanının sonrasında, İttihat ve Terakki'nin yönetimi eline aldığı dönemde bürokrasi kadrolarında değişime gidilmiş ve aşamalı olarak eski rejimden çok daha farklı bir zihniyet yönetime hakim olmuştur. Bizi burada aşiretlere yönelik politikalar açısından asıl ilgilendiren nokta bu yeni zihniyetin merkezîyetçi uygulamaları ve planları olacaktır.

Her şeyden önce devlet yönetimindeki bu yeni zihniyetin imparatorluğu oluşturan değişik unsurlara bakışının önceki yönetimden çok farklı olduğu söylenebilir. Abdülhamid yönetiminin aksine İttihatçılar, değişik etnik unsurlar karşısında devletin gösterdiği müsamaha ve bunlara verilen imtiyazları modern ulus devlet anlayışıyla uzlaşmaz bulmaktaydılar. Uygulamalarında İngiltere ve Rusya gibi imparatorlukları örnek alan Abdülhamid bürokrasisinin aksine bu yeni kuşağın önündeki modeller Almanya ve Fransa gibi temel yapılanmaları ulus-devlet kavramı üzerine kurulmuş devletlerdi. Meşrutiyetin ilanından sonra bu eğilim giderek belirginleşecek, İttihatçılarla Kürtlerin de dahil olduğu diğer etnik unsurlar arasında bir gerilim ve çatışmaya yol açacaktı.

Örneğin Milli aşireti reisi İbrahim Paşa yeni hükümete karşı Suriye'de bir isyan girişiminde bulundu (Bruinessen ve Boeschoten, 1988: 188). Yaklaşık binbeşyüz kadar adamıyla Şam'ı işgal eden İbrahim Paşa'nın isyanı, yeni hükümetin Milli aşiretinin

İbrahim Paşa

geleneksel düşmanı Arap Şammar kabilelerini kendi tarafına çekmesi ve İbrahim Paşa'nın kuvvetlerini yenilgiye uğratmasıyla son buldu (Arfa, 1966: 25). Yeni rejime karşı diğer bir tepki Süleymaniye şeyhlerinden geldi. Süleymaniye'de Şeyh Said kendine bağlı aşiretlerin desteğiyle yeni hükümete karşı bir ayaklanma başlattı. İlk başlarda merkezi yönetimin bastırmakta zorluk çektiği bu isyan Şeyh Said'in Musul'da öldürülmesiyle kontrol altına alınabildi.¹⁰ Ancak bunu izleyen yıllarda Süleymaniye şeyhleri ve onlara bağlı Hamavend kabileleri İttihatçı hükümete zorluklar çıkarmaya devam etti.

Yönetime gelmelerinin hemen başında aşiret reisleri ve şeyhlerle yaşanan bu sorunlar İttihatçıların kuvvetli bir merkezi idare düşüncelerinden doğan uygulamalarla birleşince iki tarafın da birbirine kuşku ve düşmanlıkla bakmalarını doğurdu. Bunun yanında yeni hükümetin İslamın toplumdaki rolüne bakış açısı ve bazı uygulamaları bölgede tepkiyle karşılandı. Bu tepkinin doğmasında herhalde en büyük rolü 31 Mart Vakası oynadı. Meşruiyetini şeriatın ihyası sloganından alan bu İttihatçı karşıtı hareketin bölgedeki tarikatlar ve şeyhler arasında sempati ile karşılandığı söylenebilir. Bu hareketin sert bir biçimde bastırılması tarikat şeyhleri arasında yeni rejime karşı bir propaganda başlatılması sonucunu doğurdu. Özellikle bazı şeyhler kendilerine bağlı halifeleri yoluyla yerel halk arasında İttihat ve Terakki yönetimine karşı propaganda çalışmaları yürütüyorlardı.¹¹

Beklenileceği üzere yeni yönetime yönelik tepkinin bir ayağını ise Abdülhamid döneminde bir çok imtiyaza kavuşan Hamidiye Alaylarını oluşturan aşiretlerin reisleri oluşturuyordu. İbrahim Paşa olayından sonra merkezi yönetimin bu alayların kaldırılması fikrini ciddi bir biçimde düşündüğü anlaşılıyor. İttihatçı yönetimin gözünde söz konusu alaylar eski rejim taraftarlarından oluşan, askeri disiplinden yoksun, eşkiyalıkla uğraşan gruplardı (Altay, 1970: 55). Yeni yönetimin yaptığı ilk iş, Abdülhamid'in adını taşıyan alayların adını Aşiret Alayları'na çevirmek ve alayların sayısını 66'dan 24'e düşürmek oldu. Ayrıca bu alaylara mensup aşiretlere tanınan vergi imtiyazları da kaldırılmak istendi.¹² Bu uygulamalar hem alayların bağlı olduğu 4. Ordu kumandanlığından hem de bölgeden meclise seçilmiş olan mebuslar tarafından tepkiyle karşılandı. Örneğin Muş, Hakkari ve Genç mebusları tarafından hazırlanan bir raporda bu tip uygulamalara gidip alayların sayısının azaltılmasından ve imtiyazların

10 FO. 371/1003, Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, İstanbul, 8 Mart 1910.

11 BOA. Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [Bundan sonra: DH. MUI] 54-1/20, Muş Mutasarrıfı'ndan Dahiliye Nezareti'ne, 20 Kanun-i Evvel 1325/2 Ocak 1910.

12 DH. MUI 16-3/12, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne, 30 Rebiyyü'l-ahir 1327/10 Mayıs 1909.

geri alınmasındansa alayların daha sıkı denetimi teklif edilmekteydi.¹³

İttihatçıların doğu vilayetlerinde izlediği merkezileştirme politikalarının karşısındaki diğer bir sorun bizzat bölgedeki devlet mekanizmasının kendisiydi. Yerel seviyede devleti temsil eden görevlilerin çoğunun devletin yok etmeye çalıştığı gruplarla göbek bağı bulunmaktaydı. Merkezi hükümet bölgedeki devlet görevlilerine ve yerel mahkemelere tam olarak güvenemiyordu. Yeni yönetimin iktidarı ele aldıktan sonra bölgedeki mülki kadroları değiştirmeye girişmesinin en önemli sebebinin bu olduğu söylenebilir.¹⁴

İttihatçıların Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta giriştikleri merkezileştirici politikaları gerek yerel güç odaklarından gelen direniş, gerekse yönetimin yeni bir Arnavutluk sorunuyla karşılaşma endişeleri yüzünden yerini yavaş yavaş Abdülhamid dönemi uygulamalarına dönüştürdü. Bu endişeler

sonucu merkezi yönetim bölgede sükuneti sağlamak için tarikat şeyhlerinden yararlanmak, aşiret reislerine para ve hediyeler göndermek gibi uygulamalara döndüysede bu, İttihatçılara karşı 1914 yılında Hizan'da tarikat şeyhlerinin ve aşiretlerin katıldığı bir isyanın çıkmasına mani olamadı.¹⁵

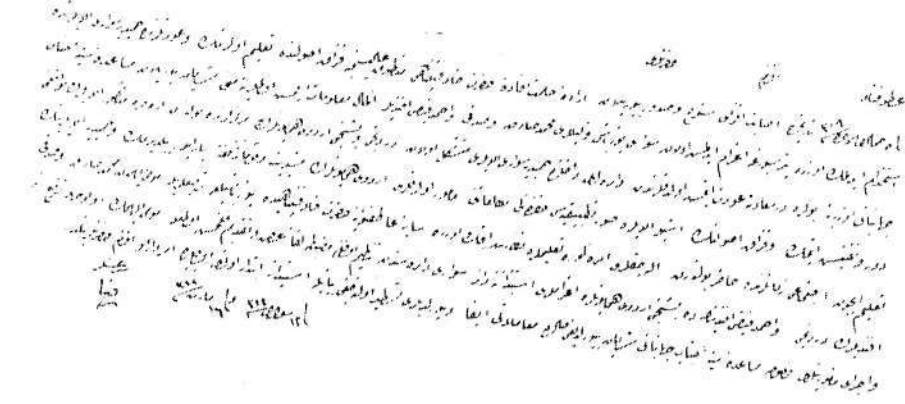
Aslında İttihatçıların amacı II. Mahmud devrinden beri süregelen devletin kendine daha fazla mali ve askeri kaynak sağlamak amacıyla ülkedeki yerel güç odaklarını yok edip tebaları üzerinde aracısız kontrol sağlaması sürecine devam etmekte. II. Abdülhamid dönemi görünüşte bu sürecin kesintiye uğradığı bir dönem gibi algılsa da bunun sebebi Abdülhamid'in Osmanlı bürokrasisinin bu amacını dolaylı yollardan

1891 Ekiminde Hamidiye Alayları'nın listesi

13 DH. MUI 60/28, 20 Muharrem 1328/2 Şubat 1910. Bu belge aslında bölgeden meclise giren milletvekillerinin profilini vermesi ve hangi grupların menfaatlerini savunduklarına örnek teşkil etmesi açısından ilgi çekicidir.

14 FO 371/1003, Lowher'den Grey'e, İstanbul, 30 Mayıs 1910.

15 DH. SYS 23/12, Erzurum Valisi Reşit Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne, 28 Mayıs 1329/28 Mayıs 1913; DH. SYS 19/27, Van Valisi Tahsin Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne, 8 Cemaziyye'l-evvel 1332/4 Nisan 1914.

Serasker Rıza Paşa'nın St. Petersburg'da eğitim görmüş subayların görevlendirilmesi ile ilgili 13 Şevvâl 1313 (28 Mart 1896) tarihli raporu. (Y. MTV 138/92)

uzun vadede sağlamaya çalışmasıdır. Gerçekte II. Abdülhamid yönetimi Tanzimat'ın hedeflediği devlet mekanizmasında ve toplumda modernleşmeden hiç de uzaklaşmış değildi, sadece bunu, devletin askeri gücünün büyük darbeye uğradığı 93 Harbi sonrası, eğitim kurumları ve çeşitli meşruiyet oluşturma araçları yoluyla yapmaya çalışıyordu. Özellikle bölge halkı arasında meşruiyet arayışında İslam ve İslami sembolleri yoğun bir şekilde kullanan Abdülhamid idaresinin bu anlamda bölgedeki aşiret ve tarikatlar nezdinde oldukça başarılı olduğu söylenebilir.

Temel amacı merkez-çevre ilişkilerindeki gerginlikleri en az seviyeye indirmek ve imparatorluğun içine girdiği dağılma sürecinin önüne geçmek olan Abdülhamid dönemi siyasi elitinin politikalarının İttihatçılar tarafından beğenilmemesi gayet doğaldı. Bu tip bir idare İttihatçıların pek çoğunun kafasındaki ideal modern devlet kavramına çok uzaktı. İttihatçıların Meclis-i Mebusan'ın açılışından itibaren imparatorluğun değişik bölgelerinden gelen milletvekillerinden kendi ideallerini benimsemelerini beklemeleri, taşrada merkezi idareye direnen gruplara karşı sert tutumları aslında İttihatçıların kafalarındaki modern ulus-devlet kavramını uygulamaya çalışmasından kaynaklanmaktaydı. Aynı tutuma paralel olarak Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki tarikat şeyhlerine ve aşiret reislerine karşı takınılan sert tavır İttihatçıların bu güç odaklarının modern-merkezi bir devlette yerlerinin olmadığını düşünmelerinden ileri geliyordu. Buna karşın bu grupların önceki dönemlerde sahip oldukları imtiyaz ve hareket serbestisini terkedip kendilerini merkezi idarenin vergi toplama ve askere alma aygıtlarının insafına terketmeye hiç de niyetleri olmadığı söylenebilir. Doğu vilayetlerinde aşiretler arasında İttihatçılara gösterilen tepki ve direnişinin temel sebepleri bu açıdan bakıldığında daha rahat anlamlandırılabilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları:

BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat
BOA. Dahiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umumiye İdâresi
Public Record Office, Foreign Office

Kitap ve Makaleler:

- Ahmed Lütü (1302) *Tarih-i Lütfi*, c. V, İstanbul.
Altay, Fahrettin (1970) *10 Yıl Savaş ve Sonrası; 1912-1922*, İstanbul.
Arfa, Hasan (1966) *The Kurds, An Historical and Political Study*, Londra: Oxford University Press.
Ayn Ali Efendi (1979) *Kavanin-i Al-i Osman Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, M. Tayyib Gökbiçin (haz.), İstanbul: Enderun Y.
Bourne, Kenneth ve Watt, D. Cameron (ed.) (1985) *British Documents on Foreign Affairs*, Part I, Series B, vol. VI, Londra.
Bruinessen, M. Van ve Boeschoten, H. (ed) (1988) *Evlîya Celebi in Diyarbekir*, Leiden: E. J. Brill.
Celil, Celile (1992) *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, çev. Mehmet Demir, Ankara: Özge Y.
Duguid, Stephen (1973) "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia," *Middle Eastern Studies*, 9/ 147.
Fırat, M. Şerif (1948) *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul: Saka Matbaası.
Göyünç, Nejat (1991) "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
İnalçık, Halil (1992) *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Y.
McDowell, David (1996) *A Modern History of the Kurds*, Londra: I. B. Tauris.
Minorsky, V. (1954) 'Kurds,' *EI*², s. 462.
Moltke, Helmut von (1872) *Letters du Maréchal de Moltke sur L'Orient*, Sandoz ve Fischerbach (haz.), Paris.
Nikitine, B. (1956) *Les Kurdes; Étude Sociologique et Historique*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
Olson, Robert (1989) *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin: University of Texas Press.
Sevgen, Nazmi (1969) "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s. XXIV, s. 41.

- Sofyah Ali Çavuş Kanunnamesi* (1992) Mithat Sertoğlu (haz.), İstanbul: Marmara Üniversitesi Y.
- Sykes, Mark (1988) *Dar-ul-Islam: A Record of Journey Through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, Londra: Darf Publishers, tıpkı basım.
- Turan, Şerafettin (1961) "XVII.yy Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Y.